

מעגלות חיים *

(א)

ר' מיכל נולד בשנת תרל"ט (1879) בעיר מיר, אולם נודע בנעוריו בשם "העילוי משורוויילישוק", עיירה ליטאית קטנה שבקטנות (בסמוך לקיידאן). פני עיירה יהודית בימים ההם: צרור סימטאות שנסמכות אל השוק מכאן ואל בית-הכנסת מכאן; על השוק מחייתם של בניה, וחיותם — בית-הכנסת המתגבה בלב העיירה ובית הרב שלידו. שורוויילישוק כמוה כאחיותיה, ואם נשתפחה במשהו אין זאת אלא בעניות. די להציץ לתוך בית-דירתו של הרב: דירה קטנה וצרה, כל כולה שני חדרים מלאים כלי-בית של עץ ישנים, ומדף גדול של ספרים עתיקים חוצץ בין חדר לחדר. דירה זו הועיד הקהל של שורוויילישוק לרבה ר' יעקב גרשון רבינוביץ, בבואו לשם, בשנת תרמ"ג (1883), לשמש ברבנות. ובה בדירה גרו הרב והרבנית ובניהם, שהיו ישנים מחמת הדחק שלושה במיטה אחת, ועוד נמצא בה מקום גם להכנסת אורחים שנודמנו כפעם בפעם לעיירה. מקצתם מופלאים היו בהליכותיהם ור' מיכל זכרם ימים רבים. כגון אותו בן-ישוב מגושם שהיה מחזור בכפרים ושר עם הגויים פסוקי הלל עצביהם כסף וזהב מעשה ידי אדם, פה להם ולא ידברו עינים להם ולא יראו וגו' — עד שהללו עמדו לבסוף על טיבו והדגוהו. וכגון אותם משולחים מארץ הקודש שהיו באים להריק קופת רבי מאיר בעל הגס ובפיהם סיפורים מופלאים על קדושתה של הארץ, על הכותל המאויץ לתפילתם של ישראל ועל מעשי הנסים הנסתרם והנגלים שנתרחשו בה ומתרחשים כל עת תמיד. באחד הימים אף הגיע לכאן לביקור משפחתי אחד מדודי אמו, רב בפולין, מקובל וחסיד נלהב — שיחו וניגונו עוררו את לבו של הילד לעולם האגדה ולתורת הנסתר.

כבן ארבע היה ר' מיכל בבואו עם אביו לעיירה זו ולבית זה, וכעשר שנות-ילדות עברו עליו כאן בלימודים מופלאים, אך גם בשחייה מופלגת להנאתו במימי הנהר המתפתל ועוטר את העיירה מסביב. עד גיל תשע למד ב"חדרים". לאחר מכן למד

* נסיון ביוגרפי, על פי מכתבים, מסמכים ורשימות בעזבונו (הבלתי מסודר) של מיכל רבינוביץ וכן לפי זכרונות שבדפוס ושבעל פה.
מאמרי זכרונות של מיכל רבינוביץ: י"ל פריץ, כתבים, מכתב שלישי. הצפירה 1900, גל' 130; — תיקון שבועות על הנהר. הצפירה 1920, גל' 109; — על קידוש השם. היום 1925, גל' 84; — ר' נחמן צבי גצוב ז"ל. "מעט לעת" תרע"ח; — ראשי קהילת מינסק והוועידה הציונית. "הציוני הכללי", שנה א', גל' ב'; — ב' בורוכוב, מוסף ל"דבר", תרפ"ו, גל' 14; — הגיגת ל"ג בעומר הראשונה ברוסיה החפשית. הצפירה 1920, גל' 96; — ד"ר ח' חורגין. "דבר", 4 ביולי 1940.
זכרונות על יו: א. בן-נחום. העפלה חלוצית דרך לטביה. בקובץ "נפתולי דור", ת"א תש"ח; — ז' דוד. קצרות. "דבר" 18 ביולי 1939; — מ' כהן, אחר מטתו של חבר. "העולם" תש"ט, גל' ז'.

כמה שנים מפי אביו הרב. משנעשה בר־מצוה כבר שגורים היו על פיו כאלף דף גמרא, נוסף על התנ"ך כולו. ועם שהוא מוסיף ולומד לעצמו נעשה עתה גם "רבי"; בשעות בין הערביים מלמד היה בבית־המדרש "עין יעקב" לבעלי בתים, קורא ומס־ביר ומטעים להם בדרך הפשט ובדרך הדרש דבריהם של חז"ל. אלא שלא יצאו ימים מרובים והוא נטש את העיירה והלך למקום של תורה, לטלו. מכאן ואילך לא חזר עוד לכאן אלא לימי חג ומועד, אך שם העיירה עוד נמצא קשור בו כל שנות לימודיו בישיבות: "העילוי משורוילישוק".

(ב)

"ילד קטן, דק וצנום, עור ועצמות" היה ר' מיכל בבואו לטלו. לומד היה שם בישיבה ומייגע את מוחו לתפוס את דרך הלימוד החדשה, שנתפרסמה אז בשם "טעלזער שניט". דרך זו שונה היתה תכלית שינוי מזו שהנער רגיל היה בה. אביו, מחניכיה של ישיבת וולוז'ין, ידע רק את "הלחם ואת הבשר" — הבקיאיות הגדולה בגמרא עם רש"י ואיזה תוספות הדרושים לפשט הגמרא במקומה. אף הוא הרגיל את בנו ללמוד מדי יום ביומו עשרה דפים גמרא על פוריים ולהוסיף ולשנגם במשך ה"זמן" עוד עשרות פעמים. לעומת זאת לא היתה דרך הלימוד בטלו — כפי שתיארה כעבור שנים ר' מיכל עצמו — אלא "איזו הרכבה משונה של מושגים הגיוניים וצי־רופי מלים ו"הבנה" ו"הסבר" שאין להם יסוד בחוקי ההגיון האמתיים". ועל כל פנים שיעורו של ראש הישיבה ר' יוסף לייב בלוך, שהאריך "זמן" שלם פעמיים בשבוע ב"הסברים דקים" לשתיים־שלוש סוגיות, — הטיל שעמום בנפשו של הנער.

הסתייגותו מדרך הלימוד בטלו נסתייעה עוד מספר אחד שכמותו אסורים היו בישיבה, אף על פי שמחברו ר' נחמן צבי גצוב היה תלמיד־חכם תמים דרך שישב כל ימיו בעיירה, והספר גופו, שנקרא בשם המליצי "על נהרות בבל", אינו אלא נסיון צנוע לתאר על פי התלמוד את חיי היהודים בבבל בזמנו. הספר הקטן עשה רושם עצום על הנער. התנאים והאמוראים, הערים והשווקים, הבתים והחנויות, התגרים והאומנים שבאו לדין לפני האמוראים שבגמרא, כל הוויות החיים באותה מדינה ותקופה רחוקה נצטיירו לנגד עיניו כאילו חי הוא עצמו באותם מקומות והכיר הוא עצמו כל אותם אנשים ועניינים. ובמידה שנתחוררו לו הוויות החיים שהולידו את הסוגיות שבגמרא הוסיפו ונתחוררו לו גם הסוגיות עצמן. ר' מיכל קרא ושנה בספר זה בנערותו, הוסיף עליו הערות והגהות בבחרותו, ולפי עדות עצמו קיבל ממנו מושגים ראשונים בדרכי המחקר.

שנה ומחצית השנה (ג' זמנים) עשה ר' מיכל בטלו. לאחר מכן למד שנה אחת בישיבת סלובודקה (קובנה), שנודעה במיוחד בלימוד המוסר שהונהג בה לפי שיטתו של ר' ישראל סלנטר. עוד שמע תורה מפי הגאון ר' יוסף זכריה שטרן בשאבלי. בגיל צעיר נסמך לרבנות.

בהסתר קרא בישיבות גם ספרים שהיו חשובים בהן כדברי מינות ולא רק דברי עיון ומחקר, דוגמת ספרו של גצוב, אלא גם ספרות יפה. הוא הירבה לקרוא בספרות ההשכלה (שנמשך אליה גם מתוך ידיעת התנ"ך) ובספרות החדשה בעברית וגם באידיש. (סיפורו של מנדלי מוכר ספרים "דאס קליינע מענטשעלע" ידע בעל פה

מרב קריאה). אף רכש לו ידיעה מסויימת בשפות זרות והחל קורא גם בהן. בהשפעת הספרות הזאת רחק לבו מחיי הישיבות ובעוון קריאתה גם נרדף בהן. עם זאת המשיך והקדיש שנות בחרותו ללימודי התלמוד. אלא שלא הסתפק עוד, כחבריו בישיבות, בכמה מסכתות של התלמוד הבבלי, והגה גם בירושלמי ובשאר מקורות ראשונים של התורה־שבעל־פה ואף בספרות המדעית העוסקת בחקירתה.

בשנות תר"ס-תרס"ב (1900-1902) חי ר' מיכל בפוניבז' חיים של בחורי־ישיבה־אפסטון. התפרנס בדוחק משיעורים והמשיך ללמוד תלמוד ופוסקים בבית־המדרש (מחוץ לישיבה) ולימודים כלליים לשם בחינות הבגרות. אותה שעה כבר נתפס לבו לציונות ועם זאת מצא ענין מיוחד — כמוהו כצעירים אחרים שנתחנכו על הספרות העברית והמשיכו את השכלתם הכללית בספרות הרוסית — ביצירתו התוססת והמ־עוררת של י' ל' פרץ, שקראה לשינוי ערכים בספרות ובחברה. משהופיעו והגיעו לידו שתי החוברות הראשונות של כתבי פרץ בעברית (הוצאת תושיה, 1899-1900), לא הניחן מידו עד שקראן מתחילתן ועד סופן ולא נחה דעתו עד ששפך התרשמותו העמוקה במאמר נרגש ונסער, שאף נדפס בה בשנה (בכמה המשכים) ב"הצפירה". החווייה הזאת, של הקריאה, הכתיבה והפרסום (הראשון) בעתון, היתה עזה ומעוררת. לבו גואה ושוגה ברוב תכניות. לא עוד ב"הצפירה" בלבד יפרסם את דבריו אלא גם ב"המליץ" ובוודאי אף ימצא מחייתו בעבודתו הספרותית. הנה כתב ברוסית מאמר על שירתו של דוליציקי והוא מבקש ומנסה לכתוב תולדות השירה העברית ו"פרקי היסטוריה של הספרות העברית החדשה". תוך כדי כך הוא מרגיש שצר לו בפוניבז' ובמידנת רוסיה והוא נושא את נפשו לנסוע לחו"ל, לשווייץ, להשתלם שם באחת האוניברסיטאות. אך עד שהוא פונה ושוגה כה וכה זומנה לו צעירה, שלקחה את לבו בחין ערכה וביופיה, ובקיץ תרס"ב (1902) הלך אחריה לבית אביה, למינסק.

(ג)

במינסק נודע ר' מיכל בשם "חתנו של המלמד מפרוויץ" או "חתנו של ר' מאיר היילפרין". משכיל חרד היה ר' מאיר ותלמיד חכם גדול, בקי בש"ס ופוסקים, בספרי מחקר ודרוש, בספרות העברית החדשה, וגם בכתבים של היינה וברנה. נקי הדעת, ענותן וצנוע, מתייחד היה בכל עת תמיד עם ספריו ורושם רשימותיו; לימים אף קנה לו שם בעולם היהודי בספרו "הנוטריקון, הסימנים והכינויים", שיצא לאור לראשונה בשנת תרע"ב (1912) ועדיין הוא משמש כל הנוקק לספרות ישראל לדורו־תיה. בתחילה היה ר' מאיר מלמד לבניו של "הגדול מינסק" (ר' ירוחם יהודה ליב פרלמן), שהיה קודם רב בפרוויץ, ועל שום כך קראו לו לר' מאיר המלמד מפרוויץ. כשגדלו תלמידיו פרש מן ההוראה ופתח לו בדירתו הפרטית בית מסחר לספרי קודש. והיתה רוח בעל־הבית שורה גם בבית מסחרו: הכל נעשה מתוך שיחה של תורה ומתוך נחת רוח של תלמידי־חכמים; רוח של תגרנות לא חדרה לכאן. בתוך הבית הזה היתה גם שרה'לה, הבת היחידה. בקיאה היתה בתורת ישראל ומשכילה בחכמות העמים, אף פורטת על פסנתר ומנגנת בכינור. אך יותר מכל הצ־טיינה בחן הליכותיה ונועם דבריה, בטהרת רוחה וזון נפשה.

ר' מיכל המשיך כאן בעבודה ספרותית ועתונאית. הוא ב"המליץ" (1903-1904) בעל

הפיליטון המפורסם "בתפוצות ישראל" (בחתימה צבי רבין), המגיב בחריפות ובהור מור על פגעים ונגעים בחברה היהודית. השתתף גם בעתונים אחרים ובקבצים שונים בעברית ובאידיש (דער פריינד, טאג). אך אף-על-פי שלא מעט בכתובה, עשה עבודתו הספרותית ארעי, ואילו דרך קבע הריהו מכאן ואילך — מוכר ספרים. ר' מיכל נעשה שותף לחותנו בבית מסחרו והתמכר לפיתוחו ולהרחבתו, עד שנעשה מרכז לספר העברי, ולא רק במינסק וסביבתה, אלא בכל המדינה ואף מחוצה לה. תוך כדי כך הוסיף ולמד. אמנם עיסוקו במיקח וממכר והספרים הרבים בחנותו, העתיקים והחדשים, למכירה ניתנו, אך בין מיקח לממכר קרא בהם ושנה עד שהוא עצמו נעשה אוצר בלום של תורה וספרות ודעת ישראל. כשגדל בית-המסחר, לא נתפנה עוד באותה מידה לעיון ולימוד, והרבה הצטער על כך. "אתה בארץ העבודה, החומר והגשם — כתב אל חבר בארצות-הברית — ואתה עוסק בעניני הרוח, ואילו אני שקוע ראשי ורובי באבק ספרים וסופרים ואף-על-פי-כן אין לי אלא ד' אמות של החנות והפרנסה". ולא שכך צערו, אף כי ראה בעסקו לא רק מקור פרנסה אלא גם שליחות ציבורית חשובה ויכול היה להתברך בשליחות שהיא מתקימת בידו. "אלמלי ראית — כתב עוד לאותו חבר — כמה בני-אדם במדינות רחוקות, שלא ראו ספר עברי עשרות בשנים, חזרו על ידי בית מסחרי ועבודתי האינטנסיבית אל הספר והספרות העברית, היית מכניסני בין הל"ו, שבזכותם מתקיים העולם". ועוד היתה חנות זו של ספרים מרכז לאנשי רוח ולאנשי ציבור. רבים ושונים היו : מחברים וסופרים, מנהיגים ועסקנים, משונים בהליכותיהם וחלוקים בדעותיהם, מכל החוגים והזרמים שמלאו באותה תקופה סוערת את הרחוב היהודי. ר' מיכל היה מעורב עם הבריות ומסביר פנים לכל שכוונתו ועשייתו באמונה, מסיח ומידיין, שואל ומשיב ומשיג, בעסקי ספרות ובהוויות החיים, בתורתם של ראשונים ובאידי-אולוגיות של אחרונים, בעניינים רחוקים ריחוק מקום זמן ובעניינים בני יומם. "מי לא סר שמה — נזכר ד' זכאי כעבור שנים — מי לא שהה שם שעות? ציוני כבונדאי, ס"ר וס"ד, אנשי מינסק ואורחים עוברי דרך. שם סערו ויכוחים : חיבת ציון וציונות פוליטית, בוגד ופועלי ציון, אחד-העם והרצל, ציוני ציון ואוגנדה — לכל אורך הדרך. בלב רבים שמורים הימים הרחוקים ההם וזכר "האכסניה" הטובה עם מאור פניו של אותו זקן ר' מאיר והד קולו של אותו אברך מיכל רבינוביץ, הרוח החיה בכל אלה".

(ד)

המלחמה העולמית הראשונה הוציאה את ר' מיכל מעולמו זה. מינסק סמוכה היתה לחזית, גולים ופליטים נהרו לכאן בהמוניהם, ור' מיכל מרבה לעבוד למענם. סבלר-תיהם משתקפים גם במכתביו. בספטמבר 1915 הוא מספר : כל בתי-הכנסת מלאים מהם. בחצר בית-הכנסת בלבד מספרם כדי 2500. נפתחו שם למענם כמה מטבחים, הותקנו ברזים למים רותחים, תחנת חבישה, מכבסה, אך אין בכך כלום לעומת המצוקה הגדולה. כעבור חודש הוא מוסיף ומספר על רבבות הצוררים יחד, בריאים וחולים במחלות מידבקות, שרויים בלכלוך ונגועים ברעב. כגולי ספרד בשעתם הם נוהרים למינסק מכל העיירות מסביב והוועד היהודי ידו קצרה מהשיע. "כל שיסור

פר ויתואר באחד הימים לא יהא אלא כטיפה מן הים אשר עינינו רואות". באותו זמן בקירוב נצטרף גם לקבוצת צעירים שיצאו אל העיירות הסמוכות לחזית, כדי לאסוף ולהציל עתיקות ותשמישי-קדושה, לבל יישמדו ויחוללו בפרעות ובפורענויות. מוראות המלחמה מילאו את נפשו יאוש קודר וחזותו שחורה משחור: "טומאה זו המלפפת את כל העולם ושרוייה בתוך-תוכו, טומאה רצוצה זו בוקעת ועולה עד שמי שמים ונאחזת גם בכסא-הכבוד כביכול ואין פנוי ממנה. וטהרתה במה? בדמים. אלפי אלפים נהרות ונחלים של דם ישטפו את העולם ומלאו וטבעו בהם כקטן כגדול, כעובד אלהים לאשר עובד הבעל. ושטפו ועברו והדיחו את הכל..."

באחד מימי פברואר 1917 הוא כותב מכתב קודר על המצב במינסק: "זה ימים אחדים שאנו נטולים מן העולם. חלל האוויר מלא מלחמה. גייסות מרובים משתק-סקים ברחובות בהמולה. העיר והפלך הוכרזו במצב צבאי. בתי-המסחר והשעשועים סגורים. עתונים מערי המטרופולין אינם מגיעים, והתנועה במסילת הברזל כמעט שפסקה. המשא-ומתן פסק לגמרי. שטרי-חוב אינם נפרעים ופקדונות אינם מוחזרים מהבנקים. גבר מאוד היוקר של צרכי אוכל, נפט למאור והסקה. המנבאים ליום רע מנבאים לרעב הנשקף לנו". בכתבו את הדברים האלה לא ידע ולא דימה כי בפטרז'גרד נתחוללה אותה שעה מהפכה, ודרור קורא לעמי רוסיה ואף למושפל ולמדוכא שבעמים. בשורת השחרור הגיעה למינסק באחד במארס.

(ה)

בעקבות מהפכת פברואר נפתחו כידוע בכל התחום היהודי מעיינות של יזמה ציבורית: התארגנו מפלגות, קהילות דימוקראטיות, ואגודות מאגודות שונות; נוסדו מוסדות של עזרה סוציאלית וכלכלית; הוקמו מפעלי חינוך ותרבות; קמה ונתחדשה עתונות מסועפת באידיש ובעברית. בעקבות מהפכת אוקטובר פתח השלטון הסובייטי, בשנה שלאחריה, במערכה נגד כל אותם מעשי בנין ויצירה. ברוסיה הלבנה לא היתה המערכה בתחילה רצופה ועזה, כפי שהיתה במקומות אחרים, היות והשלטון הסובייטי לא היה כאן רצוף ויציב (בשנת 1918 היתה רוסיה הלבנה כבושה בידי הגרמנים; ממאי 1919 עד יולי 1920 — בידי הפולנים). המערכה נתחדשה והיא גברה והלכה בשנות העשרים.

אותן שנים השקיע עצמו ר' מיכל בעבודת הציבור והמשיך בה במסירות נפש גם כשגברו הרדיפות. אחר מהפכת פברואר, ביולי 1917, נבחר לחבר הוועד הציוני הגלילי של רוסיה הלבנה והיה עורך העתון הציוני היומי "דער יוד" (דצמבר 1917 — יולי 1918). בשנים 1918 — 1920 היה גם חבר הנשיאות של הקהילה המינסק-קאית ומזכירה הראשי. הוא השתתף בוועידה הציונית הכל-רוסית במוסקבה במאי 1917 ובוועידה הציונית של רוסיה הלבנה בספטמבר אותה שנה. בסוף 1919 השתתף בוועידה של נציגי הקהילות ברוסיה הלבנה ובתחילת השנה שלאחריה בוועידת הקהילות, שנתכנסה לשם ייסוד מועצה לאומית; אף נבחר למזכיר המועצה. הירבה להופיע בפומבי, להרצות, לנאום, להטיף ולהתפלמס בכתב ובעל-פה עם יריבים מימין ומשמאל, וגם... לעשות בחשאי להברחתם של חלוצים אל מעבר לגבולות המדינה. תוך כדי מאבק, ניסה זמן-מה לעבוד יחד עם אנשי השלטון בעבודה תרבותית-

לאומית מסויימת. בסתיו 1920 העלה הצעה להקים ועדה שתאסוף ותעבד חומר שבדפוס, שבכתב ושבעל-פה, לתולדות היהודים ברוסיה הלבנה. אותה שעה עמדה בראש מחלקת ההשכלה העירונית והפלקית מלכה ליפשיץ-פרומקין, שנודעה יותר בכינוייה המפלגתי "אסתר", — מנהיגה דגולה של ה"בונד", שהתקרבה אז לקומורניסטים ("קומבונד") ואחר כך אף הצטרפה אליהם. אסתר, שלפי עדות ר' מיכל בהקשר אחר, "ידעה עברית במידה הגונה ועל תרגומיה משירי ר' יהודה הלוי לרוסית גאונה", פעלה מזמן, על פי דרכה, לפיתוח התרבות הלאומית היהודית. היא הכירה והעריכה את ר' מיכל והיחסים האישיים ביניהם היו "יחסי ידידות וכבוד הדדי". בהמלצתה — לאחר התייעצות מוקדמת שהשתתפו בה גם "נציגי המרכז" — נתקבלה ההצעה (דצמבר 1920) ובעל-ההצעה הומון הוא עצמו לשמש מנהל הוועדה. בהשתדלותה המיוחדת של אסתר אף הוקצב סכום ניכר (250.000 רובל) להתחלת העבודה. ר' מיכל פתח בפעולה נמרצת למדי ועשה בענייני הוועדה גם מחוץ למינסק: באפריל 1921 בוילנה, ובסוף יולי עמד להיות גם בקייב. דרך הומור, בסגנון תורני-רבני, כתב על כך לידידו הרב ש' אסף באודיסה (אחר כך פרופיסור בירושלים): "נסיעתי היא לא נסיעה פשוטה של בן אדם פשוט אלא הנני בבחינת "שד"ר", "משור" לח כולל מינסק" להשכלה, שבראשו עומדת הרבנית הידועה והמפורסמת מרת אסתר שליט"א. ואף על פי שהנני פסול שבפסולים, פסול הגוף והנפש, נתנה עיניה בי למלא את ידי במלאכות זו, כי יודעת היא שאני מומחה גדול בספרות היהודית ומוחוזק גם כן לאדם כשר והגון, שלא יגנוב ולא יחסוף ולא ירמה כדרך שאחרים עושים... נסיעה זו היא לי כבר נסיעה שנייה. בפרוס הפסח הייתי במלאכות זו בוילנה ונכנסתי בשלום ויצאתי בשלום וכל טוב הארץ לפני, תריסר גמלי של ספרים ומחברות וקונטרסים דקים וצנומים, שעלו לסך עשרים וחמשה אלף רובל. מפקידות אותו הכולל הריני מקבל מכתבי המלצה לכל הגוברים והאמרכלים והפרנסיים הגדולים שיסייעו בי ובעבודתי".

עם זאת לא ניתן עוד תקציב לוועדה. היבסקציה התנכרה לה ולא הגיבה כלל על פניותיו החוזרות ונשנות של מנהלה. בדו"ח שהגיש ביולי 1921 על פעולות הוועדה, הזהיר, שלא יוכל להוסיף ולנהלה בתנאים כאלה. על "הקומיסריון להשכלה בכלל ועל הסקציה היהודית בפרט" — טען — לאפשר לוועדה עבודה תקינה או לבטלה לחלוטין. לר' מיכל קשה היתה העבודה הזאת גם מבחינה אחרת: המשכורת לא היה בה כדי פרנסה. אותו קיץ דובר על ייסוד "אוניברסיטה יהודית" או "פקולטה יהודית" במינסק וניתנה לו "תקוה טובה" לקתדרה במוסד החדש, אם יוקם. ואמנם בסוף אוקטובר נפתחה במינסק אוניברסיטה ממלכתית של הריפובליקה רוסיה הלבנה וניתנה רשות להורות בה בלשון הלאומית. אסתר ישבה בהנהלתה הראשונה של האוניברסיטה החדשה, ועם חבר מוריה בשנת-הלימודים הראשונה נמנה גם מיכל רבינוביץ, מרצה ללשון וספרות עברית.

ר' מיכל קיבל את המינוי בספטמבר 1921 ובמכתב לידידו עמד על חשיבות הדבר מבחינה לאומית ועל הקושי שבדבר מבחינתו האישית: "הנה עליתי לגדולה ונתמ-נית באוניברסיטה הממלכתית, העומדת להיפתח בקרוב בבירת רוסיה הלבנה, במינסק, לפרופיסור ללימוד הלשון העברית ותולדות ספרותה. מי"ט בסנטיאבר הרי אני

בא כבר על שכרי ומקבל בחודש זה גם 'פאיוק' אקדמי. אוניברסיטה זו, הצעירה בכל האוניברסיטאות, תהא הראשונה שמעל קתדרא שלה, קראו את השעורים בל-שוננו הלאומית. ואל יהא דבר זה קל בעינינו. זהו במידה ידועה פרצדנט הגורר אחריו תוצאות חשובות, ואלמלי היו השנים כתיקונן צריכים היינו לשקוד, כי בראש הקתדרה יעמוד אחד מגדולי המלומדים המומחים והמובהקים שלנו. אולם גרמו החטאים ומשרה רבת האחריות ורבת הכבוד כזאת ניתנה עלי ומי כמוני יודע ומכיר כמה קטן ודל אני מעמוד בראש קתדרא זו. ידיעותי אינן מספיקות והכשרתי מצומצמת. למדן אני בין מוכרי ספרים ומוכר ספרים בין הלמדנים... אנוס אהיה, אם לא אחפוץ להפך את שולייתי על פני, להקדיש עצמי לתורה, לשעבד את כל חושי וכוחותי ללמוד תורה בשקידה ולמלא את החסר לי בהתמדה ויגיעה ועיון תמידי בספרים. וכאן מתעוררת השאלה: הספרים היכן הם? ברשותי כמעט שאינם במקצוע זה ולהשיגם במינסק ג"כ אי אפשר אם לא בקושי גדול, ומחול"ל בוודאי יעלה הדבר בקושי גדול ובהוצאות מרובות. וכה נוספה לי עוד דאגה אחת הממלאה אותי עד לבית חללי. ואף-על-פי שהנני פה כבר פרופיסור, מוכן אני בכל רגע האפשרי לעלות לא"י ולהיות שם לאחד מרבני תרביצאי הדנים לפני רבותיהם.

כמה זמן שימש במשרה זו? מלוא השנה, פחות מכך? בשנת 1922 אסרו אותי השלטונות הסובייטיים וחזרו ואסרו אותי בעוון פעילות ציונית, ולא שוחרר עד שהתחייב בפני הטריבונאל העממי, שלא לעסוק עוד בענינים פוליטיים וציבוריים. הוא נפסל להוראה, ואילו מפעילות ציונית לא פסק. כמקודם היה חבר המרכז הציוני ונראה שאף יותר מקודם היה עתה "פטרונה של הציונות במינסק", שדאג — על אף עינה החדה של הג. פ. או. — לכל ענין ציוני בעיר וביחוד לתנועת הנוער החלוצית. הוא לא משך ידו מכך אף לאחר מאסרו השלישי (מארס 1924). לראשית מאי 1925 נועדה במוסקבה ועידת סתרים של עסקני "תרבות" מכל הארץ, פעילי הפעילים, אלה שנשארו עומדים על משמרתם ועדיין היו ממשיכים בעבודה. ר' מיכל נדרש ע"י שליח מיוחד לבוא ולהשתתף בוועידה. קשה היה לו הדבר וסכנתו מרובה. אשתו היתה חולה מאוד. (כעבור זמן קצר מתה בחולייה). הוא הכין עצמו לעלות בקרוב ולבו חרד נוכח גל המאסרים בקרב הציונים שבעיר. אם ייתפס — דינו גלות לארץ גזירה. אף-על-פי-כן נסע והשתתף בה בוועידה.

המזל האיר לו פנים הפעם. הוא חזר בשלום למינסק והשלים לאט-לאט הכנותיו לעלייה. בעוד הוא חולה ומרגיש על כל פסיעה ופסיעה בחורבן העבר שהשקיע בו מיטב שנותיו. באבגוסט 1925 עלה לארץ.

(1)

ר' מיכל השתקע בירושלים. כאן חזר ופתח ברחוב בן יהודה בית-מסחר ובית-הוצאה לספרים, בשם "דרום" ("כל המדרים — יחכים"). והיה מו"ס מיוחד במינו — ספר יקר ערך, חס היה עליו ולא אץ להוציאו מרשותו, לעתים אף מכרו בוול למי שעשוי ללמוד בו ובלבד שלא יפול בידי הדיוט ויישאר כאבן שאין לה הופכין. והיה מו"ל מיוחד במינו — ששיתף עצמו עם המחברים בתקנת הספרים שיצאו על ידו. והיתה חנותו בירושלים כבמינסק בית-ועד לאנשי רוח ולאנשי ציבור. אף חכ-

מים שהיו מנגחים זה את זה בהלכה ויריבים פוליטיים שאכלו איש את בשר רעהו היו מזדמנים ומצטופפים יחד בחנותו הצרה של ר' מיכל, מאזינים לשיחו. מעולם לא נהנה ר' מיכל מעבודתו הציבורית אף כזית. כל ימיו פרנסתו על עסק הספרים ולא היה עסק זה בירושלים כפי שהיה בימי חורפו במינסק. טורח היה בו לבדו. כל יומו לחנותו, טרחתה מרובה ופרנסתה מועטת. והוא אב ואם כאחד לשלוש בנות. אף-על-פי-כן לא משך ידו גם מצרכי הציבור. היה עסקן מובהק בציונות הכללית ועשה בשליחותה ביחוד בשדה החינוך. השתתף הרבה בעבודת "בני ברית" והיה מראשי החברה הותיקה "מקיצי נרדמים", שעניינה פרסום כת"י מן הדורות שעברו. ביחוד היה לבו חם לעבודת "מגן", החברה לעזרת הנרדפים על היהדות. הציונות וכל קניני הלאום בברית-המועצות. קרוב לעשרים שנה השתתף בעבודתה של חברה זו וכל טרחה לא יקרה בעיניו. בהופעותיו האחרונות למען אסירי ציון — חדשים מעטים לפני מותו — תבע דאגת העם לפדיון בניו הנתונים בצרה ושביה והביע את אמונתו בתחיתה הלאומית של יהדות ברית-המועצות.

דומה שמעולם לא ראה אדם את ר' מיכל, בירושלים כבמינסק, בימים של חירום כבשנים כתיקון, פנוי לנפשו שעה קלה בלא שעיין ולמד. ולא היה לימודו בלא תכלית ותכנית. היו תחת ידו התחלות לעבודות ספרותיות-מדעיות על נושאים מנושאים שונים, בעיקר בחקר הפולקלור היהודי ובחקר הספרות העברית לדורותיה. בתקופת מלחמת האזרחים והקומוניזם הצבאי היה לבו נתון כמה שנים לעבודה מקיפה בשם "המשנה הקדומה כפשוטה". הוא התחיל בכתיבתה — בשנת 1923 אף הציע קטעים ממנה לקובץ שעלה במחשבה — והמשיך בה לסירוגין, אף כי ברור וידוע היה לו שלא יוכל לסיימה אלא בפינה שקטה רחוקה מהמונם ושאונם של הבריות. בלבו דימה וקיווה שבארץ תימצא לו אותה פנה נכספת. באותן שנים שלפני עלייתו הגה גם בעבודה ספרותית שעליו להוציאה לפועל בירושלים דוקא: קובץ של אגדות עם בשם "מפי הכותל", לאמור מה שהכותל, שאזניו פתוחות, שמע וקלט במשך הדורות, ובלילה, בדומית הלילה הוא מספר... אולם גם בירושלים היה שקוע ובלוע בצרות הפרט וטרדות הכלל ולא נסתייע בידו להגשים תכניות אלו ואחרות כיוצא באלו. לא אחת התאונן: "תורת נעשית קרעים ועטי מעלה חלודה". ואף כשהתחיל בשנת 1946, לאחר שעמד בניתוח רציני והוא בן ששים ושבע שנים, בסידור כתביו על הפולקלור היהודי בצורת ספר, — לא המשיך בכך. אמנם הירצה הרצאות הרבה מפרי לימודיו וחקירותיו (חמשים שיחות ברדיו ירושלים בלבד, מחנוכה תרצ"ז עד ראש השנה ת"ש) ומקצתן עיבד ופירסם בכתיב-עת. כמה וכמה מהן כלולות בספר הזה. אך לא נמצאו לו הזמן והמנוחה, מנוחת הגוף והנפש, לדברים מקיפים יותר. שנים מספר שעשע עצמו בתקוה, שהנה יפרוש עם ספריתו לאחד המשקים (דגניה, כפר-גליקסון) ויקדיש שארית ימיו לפרי רוחו. אך לבו לא מלאו לחסל את החנות. ומשנחרבה בחורף תש"ה, בהפצצת רחוב בן יהודה על ידי הטרור הבריטי, נחרבו גם חייו. בט"ו חשון תש"ט (7 בנובמבר 1948) הוציא את נשמתו. ספדוהו טובים וכן שלמים, מכל פלגות ישראל.

ישראל היילפרין